

УДК 378. 37.014.5: 37.014.3

ЦІННОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК БАЗОВІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ

Н.І. Мельник

к.п.н., доцент кафедри дошкільної освіти Педагогічного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка,
е-пошта: n.melnyk@kubg.edu.ua

ЦЕННОСТИ ГРАЖДАНСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КАК БАЗОВЫЕ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ

Н.И. Мельник

к.п.н., доцент кафедры дошкольного образования Педагогического института
Киевского университета имени Бориса Гринченко,
е-почта: n.melnyk@kubg.edu.ua

THE VALUES OF CIVIC COMPETENCE AS A BASIS IN PROFESSIONAL PREPARATION OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS

N.I. Melnyk

Ph.D. (Pedagogy), Associate Professor, Department of Preschool Education,
Pedagogical Institute, Kiev Boris Grinchenko University
e-mail: n.melnyk@kubg.edu.ua

Тенденції розвитку сучасної вітчизняної педагогічної науки і практики спрямовують на професійну підготовку дошкільних педагогів на засадах демократії, цінностей та ставлень, відповідно до концепції європейської педагогічної освіти, пріоритетами якої виступають цінності громадянського суспільства. Однак, не завжди в процесі професійної підготовки відбувається правильне розуміння та усвідомлення всіх цінностей, пов'язаних із громадянською компетентністю майбутніх педагогів, компоненти якої є вихідними у подальшій їхній професійній діяльності та складає основу професійної компетентності в цілому.

Провідними методами у реалізації мети виступають: метод анкетування, метод аналізу анкетних даних; вивчення фактичного матеріалу; для формулювання підсумків здійснюваного дослідження застосовувалися методи опису та узагальнення фактичної інформації та перспективний аналіз з елементами моделювання.

За результатами проведеного дослідження автором з'ясовано, що на сучасному етапі в серед громадянських компетентностей важливими для професійної діяльності педагога майбутні бакалаври дошкільної освіти виокремлюють: емпатію, навички співпраці, навички автономного навчання, знання та критичне розуміння світу, відповідальність, відкритість до інших культур, уміння слухати та спостерігати, повагу, повагу до людської гідності, гнучкість та уміння адаптуватися, лінгвістичні та комунікативні навички та багатомовність.

Поза увагою майбутніх вихователів залишаються такі, як: повага до прав людини, визнання цінності культурного різноманіття, визнання цінності демократії, справедливості, рівності і верховенства права, знання та критичне розуміння мови і особливостей спілкування, знання самого себе та критична самооцінка, громадянська свідомість, упевненість у собі, прийняття невизначеності, аналітичне та критичне мислення, навички вирішення конфліктів.

Результати дослідження засвідчили необхідність розробки змісту, форм, методів та засобів формування громадянської компетентностей у бакалаврів дошкільної освіти, як базових у процесі професійної підготовки. Відтак, автором розроблено та запропоновано систему занять та тренінгів, спрямованих на формування громадянської компетентностей майбутніх бакалаврів дошкільної освіти з урахуванням досвіду західноєвропейських країн.

Ключові слова: педагогічна освіта; громадянські компетенції; вихователь.

Тенденции развития современной отечественной педагогической науки и практики направляют на профессиональную подготовку дошкольных педагогов на принципах демократии, ценностей и отношений, согласно концепции европейской педагогического образования, приоритетами которой выступают ценности гражданского общества. Однако, не всегда в процессе профессиональной подготовки происходит правильное понимание и осознание всех ценностей, связанных с гражданской компетентностью будущих педагогов, компоненты которой являются исходными в дальнейшей их профессиональной деятельности и составляет основу профессиональной компетентности в целом.

Ведущими методами в реализации цели выступают: метод анкетирования, метод анализа личных данных; изучение фактического материала; для формулирования итогов осуществляемого исследования применялись методы описания и обобщение фактической информации и перспективный анализ с элементами моделирования.

По результатам проведенного исследования автором выяснено, что на современном этапе в среде гражданских компетенций важными для профессиональной деятельности педагога будущие бакалавры дошкольного образования выделяют: эмпатию, навыки сотрудничества, навыки автономного обучения, знания и критическое понимание мира, ответственность, открытость к другим культурам, умение слушать и наблюдать, уважение, уважение к человеческому достоинству, гибкость и умение адаптироваться, лингвистические и коммуникативные навыки и многоязычие.

Внимание будущих воспитателей не акцентировано на таких аспектах, как: уважение к правам человека, признание ценности культурного многообразия, признание ценности демократии, справедливости, равенства и верховенства права, знания и критическое понимание языка и особенностей общения, знание самого себя и критическая самооценка, гражданское сознание, уверенность в себе, принятие неопределенности, аналитическое и критическое мышление, навыки разрешения конфликтов.

Результаты исследования показали необходимость разработки содержания, форм, методов и средств формирования гражданской компетентности у бакалавров дошкольного образования, как базовых в процессе профессиональной подготовки. Поэтому, автором разработана и предложена система занятий и тренингов, направленных на формирование гражданской компетентности будущих бакалавров дошкольного образования с учетом опыта западноевропейских стран.

Ключевые слова: педагогическое образование; гражданские компетенции; воспитатель.

Trends in the development of modern native pedagogical science and practice are aimed to the training of preschool teachers based on democracy, values and attitudes, in accordance with the concept of European pedagogical education, whose priorities are the values of civil society. However, not always in the process of training, there is a correct understanding and awareness of all the values associated with the civic competence of future educators, whose components are the starting point for their further professional activities and forms the basis of professional competence in general.

The leading methods in the implementation of the goal are: the method of questioning, the method of analysis of personal data; study of actual material; For the formulation of the results of the study used methods for describing and summarizing factual information and perspective analysis with the elements of modeling.

According to the results of the research, the author has determined, that among the civic competences important for the professional activity of the teacher, the future bachelors of pre-school education have distinguished: empathy, cooperation skills, autonomous learning skills, knowledge and critical understanding of the world, responsibility, openness to other cultures, ability to listen and watch, respect, respect for human dignity, flexibility and adaptability, linguistic and communicative skills, and multilingualism.

Beyond the attention of future preschool educators such aspects are left, as: respect for human rights, recognition of the value of cultural diversity, recognition of the value of democracy, justice, equality and the rule of law, knowledge and critical understanding of language and the peculiarities of communication, self-knowledge and critical self-esteem, civic consciousness, confidence in itself, the adoption of uncertainty, analytical and critical thinking, conflict resolution skills.

The results of the study showed the necessity of developing the content, forms, methods and means of forming civic competences in bachelors of pre-school education as basic in the process of professional training. Thus, the author developed and proposed a system of trainings and training aimed at forming the civic competencies of future bachelors of pre-school education, taking into account the experience of Western European countries.

Keywords: pedagogical education; civic competences; preschool educators.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного демократичного суспільства в умовах українських суспільно-політичних реалій та соціальних трансформацій актуалізує чимало проблем в концепції освітньої галузі, а особливо професійної підготовки майбутніх педагогів, як носіїв громадянських цінностей. У центрі уваги вітчизняних документів – цінності демократії, права

людини та рівність. Так, відповідно до змісту проекту ПРООН «Освітня політика та освіта «рівний-рівному» 2004 року громадянська компетентність передбачає такі здатності:

- орієнтуватися в проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування;

- застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян, виконання громадянських обов'язків у межах місцевої громади та держави загалом;

- застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;

- використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина;

- робити свідомий вибір та застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави [7, С.89-90].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми громадянської освіти представлені звітних документах РЄ по Україні, в яких виокремлено складові громадянської компетентності людини: громадянські знання, громадянські вміння та досвід, громадянські чесноти та цінності [2]. Відповідно до останніх досліджень вітчизняних науковців – цінності – базові орієнтири сучасного європейського педагога [11, с.137-138]. На думку українського ученого І. Зязюна, «найважливішими цілями створення системи неперервної освіти є, по-перше, творча діяльність спеціаліста, здатність до гнучкої її переорієнтації згідно зі змінами в системі соціальних і культурних інститутів сучасного суспільства, орієнтованого на людські цінності. І, по-друге, формування особистісних якостей людини, які визначають не лише її суто професійні характеристики, але й стиль мислення, рівень культури, інтелектуальний розвиток [3, с. 9]. Ціннісні орієнтації визначені як одні з найпріоритетніших у професійній підготовці педагогів дошкільної освіти як в Україні так і за кордоном, про що йдеться у документі «Діти в Європі» від 200 [5, с.134]. Проблема цінностей у контексті аналізу професійно-значущих якостей педагога представлена у наукових пошуках О. Котенко [4, с. 64], на ціннісній основі формування професійної компетентності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів наголошує у своєму дослідженні Г. Беленька [1, с. 56].

Визначення цінностей на яких базується громадянська компетентність педагогів дошкільної освіти в Європі та Україні є надзвичайно важливим аспектом дослідження, оскільки від них в цілому залежать як якість педагогічної освіти, так і рівень сформованості професійної компетентності педагога в цілому. Виокремлення громадянської компетентності, як результату освіти, є актуальним саме для української системи педагогічної освіти, оскільки цей елемент суспільного життя потребує цілісного дослідження і цілеспрямованого розвитку у напрямі формування цінностей, які є актуальними для педагогічної професії та водночас виступають надважливими у структурі загальної професійної компетентності майбутнього вихователя. Проблема громадянської компетентності та освіти досить розширено представлена у працях вітчизняних дослідників. Однак, в переважній більшості тематика досліджень обмежується дослідженням проблем громадянської компетентності дітей початкової, середньої та старшої школи [9]. Однак поза увагою залишається зміст, форми та методи формування та розвитку цінностей громадянської компетентності майбутніх педагогів дошкільної освіти з урахуванням європейського досвіду. У зв'язку з цим, обґрунтовано необхідність діагностики цінностей громадянської

компетентності у бакалаврів дошкільної освіти як базових у професійній підготовці та розробку рекомендацій щодо змісту, форм і методів формування у них цінностей громадянської компетентності, що становить *мету* представленого у даній статті дослідження.

Провідними методами у реалізації мети запропонованого дослідження виступають: метод анкетування, метод аналізу анкетних даних; вивчення фактичного матеріалу; для формулювання підсумків здійснюваного дослідження застосовувалися методи опису та узагальнення фактичної інформації та перспективний аналіз з елементами моделювання.

Виклад основного матеріалу. Серед ключових компетентностей, які сьогодні визначені як орієнтири для виявлення результативності освітнього процесу в Україні, є: навчальна, соціальна, компетентність з інформаційних та комунікаційних технологій, економічна (підприємницька), загальнокультурна, валеологічно-оздоровча та громадянська [10, с. 19]. Якщо ж звертатись до поняття громадянська компетентність педагога (вихователя, вчителя, викладача тощо), то аналіз психолого-педагогічної періодики та наукових досліджень вітчизняних і європейських дослідників засвідчує неоднозначність і багатоаспектність підходів до визначення означеного феномену. Так, вітчизняні науковці визначають громадянську компетентність як здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, яка включає й певний рівень психологічної готовності до активного здійснення суспільного життя – громадянськість. Громадянська компетентність дослідниками відноситься до ключових [10, с. 19]. Як зазначає Ю. Підлісна, в широкому розумінні громадянська компетентність виступає як різновид соціальної компетентності, як функція громадянського суспільства, що генерує ґрунт для ефективної і успішної діяльності особистості, соціальних груп і всього суспільства в цілому; громадянська компетентність виступає як параметр діяльності особистості, що соціалізована під впливом громадянських цінностей, норм і правил, і який відображається в наявності знань, навичок і вмінь стосовно політичної сфери [8, с. 8–9].

Тож, резюмуючи можна визначити, що громадянська компетентність – здатність людини активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства; це – як освітніх елементів, що складається із знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, батьківщиною та державою. Як уже зазначалося, ключова компетентність є об'єктивною категорією, що фіксує певний рівень розвитку в особистості суспільно визнаного комплексу знань, умінь, навичок, ставлень, орієнтацій.

Відтак цінності громадянської компетентності студента у контексті даного дослідження розуміти як сукупність освітніх елементів, що складається з сукупності знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, батьківщиною і державою [10, с. 19].

Відповідно до положень «Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини» від 11 травня 2010 року без належної якісної професійної підготовки широкого кола педагогів (вихователів закладів дошкільної освіти, вчителів початкової та загальноосвітньої школи) з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини (ОДГ/ОПЛ) й інших осіб (молодіжних лідерів, у системі освіти і поза нею) така освіта буде неефективною. Важливо враховувати специфіку освіти, яка в своєму змісті нестиме формування та розвиток цінностей громадянської компетентності, необхідно також зробити акцент на методах, які

забезпечуватимуть формування таких цінностей, а відтак актуальним видається підготовка не лише майбутніх педагогів різних ланок освіти, але й насамперед – осіб, які їх навчатимуть [12, с. 31].

Експерти ЄЦРПП вважають, що «...компетентність не обмежується лише когнітивною складовою; у структуру поняття долучені функціональні аспекти професійної діяльності (наявність технічних навичок), міжособистісні характеристики (соціальні або організаційні навички) та етичні цінності [14, с. 47–48]. Відповідно до означеного цінності є компонентами професійної компетентності педагога, а відтак в основу започаткованого дослідження взято висновок О. Пометун про те, що складовими структури громадянської компетентності особистості є три компоненти: ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання).

З огляду на актуальність означеної проблеми у різних аспектах педагогічної освіти необхідним є визначення цінностей, якими керуються майбутні вихователі в процесі професійної підготовки, та окреслення тих цінностей, які є компонентами громадянської компетентності. З цією метою було проведено міні-дослідження спрямоване на визначення цінностей та орієнтування студентів у поняттях «громадянської компетентності» та її складових. Результатами анкетування, проведеного серед студентів 2-4 курсів Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка та студентів 1-4 курсів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, дозволили з'ясувати, що на сучасному етапі в серед громадянських компетентностей важливими для професійної діяльності педагога майбутні бакалаври дошкільної освіти виокремлюють: емпатію, навички співпраці, навички автономного навчання, знання та критичне розуміння світу, відповідальність, відкритість до інших культур, вміння слухати та спостерігати, повагу, повагу до людської гідності, гнучкість та вміння адаптуватися, лінгвістичні та комунікативні навички та багатомовність.

Поза увагою майбутніх вихователів залишаються такі, як: повага до прав людини, визнання цінності культурного різноманіття, визнання цінності демократії, справедливості, рівності і верховенства права, знання та критичне розуміння мови і особливостей спілкування, знання самого себе та критична самооцінка, громадянська свідомість, упевненість у собі, прийняття невизначеності, аналітичне та критичне мислення, навички вирішення конфліктів.

Результати дослідження засвідчили необхідність розробки змісту, форм, методів та засобів формування громадянської компетентностей у бакалаврів дошкільної освіти, як базових у процесі професійної підготовки. Перспективністю в цьому аспекті визначається організаційно-методичне забезпечення формування та розвитку цінностей громадянської компетентності, представлене змістом бакалаврських програм, формами та методами, які практикуються у західноєвропейських університетах.

Громадянська компетентність в усіх своїх компонентах (ціннісному, діяльнісному та процесуальному) може сформуватись на лекційних, семінарських, практичних заняттях у контексті різних дисциплін психолого педагогічного циклу, які викладаються для майбутніх вихователів у процесі професійної підготовки. Спираючись на висновки О. Пометун, зауважимо, що реалізація ціннісного компонента відбувається переважно через зміст освіти шляхом відбору й структурування матеріалу навчального курсу, тобто через програми, який забезпечує умови формування демократичних цінностей, орієнтацій, сприйняття ідеалів демократії, вироблення ставлень і мотивів діяльності, які є складовими громадянської позиції. У контексті здійснення нашого дослідження практичним нам видається досвід Гейдельберзького педагогічного інституту м. Гайдельберг, Університету Ерфурта, Університет імені Юстуса-Лібіга в м. Гісен; Університет м. Бремен; Університет м. Вехта, Університет м. Кельн (Німеччина), Ліонського університету, м. Ліон (Франція), де автор безпосередньо вивчала досвід професійної підготовки педагогів дошкільної освіти в межах стажування та індивідуальної освітньої поїздки, а також в результаті

дистанційного вивчення досвіду британських університетів (університетів Единбургу, Кумбрії, Нотінгема, університету святої Марії Твікхінгем).

Так формування цінностей громадянської компетентності у німецьких вузах представлена у змісті таких програм, як: «Суспільні і нормативні основи», «Основи людського існування і розвитку», «Догляд і розвиток дітей з особливими потребами» (Католицька вища школа Норд-Вест-Вестфален у м. Кельн); «Основи соціології, політології, правознавства», «Основи антропології, теології і етики», «Релігійна освіта і виховання», «Інклюзивність» (Свангелічна вища професійна школа, м. Бохум), «Комунікація і мовлення», «Емоції та соціальні переживання», «Релігія і вірування», «Суспільно-політичні і правові основи навчання і виховання», (Католицька вища школа із соціальної педагогіки, м. Берлін); «Соціалізація дітей» (практико-орієнтована Вища професійна школа прикладних наук і мистецтва, м. Хільдесхайм); «Емпіричні соціальні дослідження», «Інклюзивна педагогіка», «Розвиток дітей з особливими потребами», «Інтеграційна педагогіка», «Інтеркультурологія», «Основи правознавства» (інклюзивно орієнтована підготовка у Вищій професійній школі, м. Ольденбург); «Вирішення та запобігання конфліктів», «Діагностування, інтервенція, консультування», «Інтеркультурна та інтеррелігійна освіта», «Правові та економічні контексти», «Діагностика соціальної поведінки», «Багатомовність, міграція та міжкультурні зв'язки», «Запобігання: регулювання та трансформація соціалізації в групі» (Педагогічний інститут м. Швєбіш Гмюнд; Педагогічний інститут, м. Вайнгартен; Педагогічний інститут м. Людсвірсбург, Педагогічний інститут, м. Бад Дюррхайм; Гайдельберзький педагогічний інститут, м. Хайдельберг) [6, с. 311-313].

У британських університетах цінності громадянської компетентності дошкільних педагогів формуються у контексті таких дисциплін, як: «Навчання грамоти та розвитку мовлення», «Курикулум та політики знань», «Інклюзивної освіти», «Оцінювання в освіті», «Вступ у дошкільну освіту та розвиток», «Дитина і виховання в сім'ї», «Створення навчального середовища», «Задоволення потреб дитини», «Основи анатомії та антропології дитини», «Розвивальне середовище», «Розвивальне навчання», «Соціологія», «Дитина та її права» [6, с. 315-316].

Діяльнісний блок громадянської компетентності передбачає формування мотивованої активності, тобто суб'єктної особи, яка: виявляє суспільну активність (в громадянських організаціях, самоврядуванні тощо); бере участь у соціальному проектуванні; виступає розробником соціального проекту; є учасником соціального проекту; досліджує соціальні проблеми. Практика західноєвропейських вузів пропонує такі форми організації діяльності студентів в контексті різних форм організації освітнього процесу, як:

1) у Гайдельберзькому педагогічному інституті мають місце різні інтерактивні технології, це – проблемна ситуація, ігрові, технології колективної та групової діяльності. У системі підготовки магістрів дошкільної освіти у Німеччині на особливу увагу заслуговують нові підходи до проведення лекцій, які повинні бути оснащені технічними засобами навчання – відео-магнітофонною та телевізійною технікою, графопроєкторами тощо; важливе місце посідає технологія «створення проблемних ситуацій», звернення до слухачів і одержання зворотного зв'язку, стимулювання слухачів до активної дискусії [6, с. 322].

2) одним з ефективних і провідних методів професійної підготовки дошкільних педагогів у Франції є тренінг, який в системі педагогічної освіти встановлювався впродовж останніх 15 років. Так, нещодавно проведене анкетування Бернарда Корна (*Bernard Cornu*) засвідчило позитивні зміни у відгуках про впровадження тренінгу як ефективної форми засвоєння теоретико-практичних знань [15; 6, с. 323].

3) актуальним і важливим є процес впровадження новітніх педагогічних технологій, які визнаються головним чинником прогресу у підготовці спеціалістів, а саме індивідуалізація

навчання, персоналізоване, проблемне, тьюторське навчання, робота в малих групах, сучасні інформаційні технології навчання тощо [6, с. 324].

Зазначимо, що (окрім класичних лекцій, семінарі та практичних занять широко практикується практика і навчання у центрах транкультурної педагогіки. Отже, в методичному блоці у процесі організації взаємодії студентів з викладачем та між собою важливо здійснювати таку постановку завдань, які передбачають формування певних цінностей, які відносяться до громадянської компетентності майбутніх вихователів. Це означає, що в переліку освітніх результатів кожної форми організації (семінар, лекція, практичне заняття) окрім суто навчальних завдань мають бути сформульовані ще й такі, що спрямовані на:

- залучення студента до активної навчальної діяльності, що супроводжується внутрішньою розумовою активністю (паралельно з освоєнням діяльності студент формує свою систему цінностей, підтримувану соціумом);

- з пасивного споживача знань студент повинен стати активним суб'єктом освітньої діяльності, що забезпечує послідовну та ефективну реалізацію компетентісного підходу тощо.

Таким чином, нами визначено, що системне формування цінностей громадянської компетентності у контексті різних дисциплін психолого педагогічного циклу, які викладаються для майбутніх вихователів передбачає дотримання таких методичних умов: 1) результати навчання на кожному занятті повинні бути зорієнтовані на формування громадянської компетентності; 2) у змісті навчальної дисципліни мають бути акцентовані за допомогою відповідних завдань і засобів навчання громадянськості знання, громадянські цінності, уміння і навички студентів; 3) організація навчального процесу повинна забезпечувати постійну активну позицію студентів у навчанні через системне запровадження інноваційних та інтерактивних технологій.

Висновки. Результати проведеного дослідження дозволяють констатувати, що цінності громадянської компетентності виступають базовими у професійній підготовці майбутнього педагога дошкільної освіти, потребують постійного актуалізації та розвитку із залученням прогресивних ідей європейських країн. Водночас, зазначимо, що результати проведеного анкетування спонукають на подальшу діагностику сформованості громадянської компетентності майбутніх вихователів з метою корегування запропонованих змісту форм і методів формування цінностей досліджуваного феномену, що становить перспективу подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Беленька Г. В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу : монографія / Ганна Володимирівна Беленька ; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Пед. ін-т. – Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 320 с.
2. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна»//Історія в школах України.- 2006.-№ 8.- С.5.
3. Зязюн І. А. Неперервна освіта: концептуальні засади і сучасні технології /І. А. Зязюн //Творча особистість у системі неперервної професійної освіти : матеріали Міжнар. наук. конф., 16–17 трав. 2000 р. / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти, Харків. держ. політехн. ун т; [/ за ред. С. О. Сисоевої, О. Г. Романовського]. – Харків, 2000. – С. 8–16.
4. Котенко О. До проблеми формування професійно значущих якостей майбутнього вчителя іноземної мови /О. Котенко// Калейдоскоп мов. – С. 62-64.
5. Мельник Н. І. Професійна підготовка дошкільних педагогів у країнах Західної Європи: теорія і практика: монографія / Н. І. Мельник. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. – 392 с.
6. Мельник Н. І. Теоретичні і методичні засади професійної підготовки дошкільних педагогів у країнах Західної Європи) : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти»; 13.00.08

«Дошкільна педагогіка» / Мельник Наталія Іванівна ; Уманськ. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2017. – 622 с.

7. Моніторинг якості освіти: становлення та розвиток в Україні: Рекомендації з освітньої політики / Під заг. Ред. О.І.Локшиної – К.: “К.І.С.Р” , 2004. – 160 с.

8. Подлесная Ю.Е. Гражданская компетентность в современном обществе: политологические аспекты формирования и развития : автореф. ... канд. полит. наук / Ю.Е. Подлесная. – М., 2006.

9. Пометун О. Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді // Управління школою. – 2005. – № 8 (92). – С. 5-7.

10. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки // Вісник програм шкільних обмінів . – 2005. – № 23. – С. 18-23.

11. Пуховська, Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності : [монографія] / Л. П. Пуховська ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – Київ : Вища шк., 1997. – 180 с.

12. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини: юридичні документи. – Рекомендація CM/Rec (2010)7, та пояснювальний меморандум. – European Wergeland Centre, 2016. – 34 с.

13. Oberhuemer, P., Schreyer, I., & Neuman, M.J. (2010). Professionals in early childhood education and care systems. European profiles and perspectives. Opladen & Farmington Hills, MI: Velgar Barbara Budrich Publishers. – 525 p.

14. Terminology of European Education and Training Policy : a selection of 100 key terms / CEDEFOP. European Centre for the Development of Vocational Training. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2008 – 246 p.

15. Towards an EU strategy on the rights of the child [SEC(2006) 888] [SEC(2006) 889] /* COM/2006/0367 final */ Communication from the Commission – [Electronic resourese]. – EUR-LEX. – Access to European Union Laws. – Retrieved from: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52006DC0367> – Date of retrieving: 13.02.2014. – Title from the screen.